

Streszczenie

„Wyobraźnia pod nadzorem. Dzieje wybranych częstochowskich miejsc pamięci o II wojnie światowej z lat: 1945-1989”.

Miejsca związane w sposób bezpośredni z wydarzeniami z lat drugiej wojny światowej, które po jej zakończeniu zostały w należyty sposób upamiętnione, a następnie otoczone troskliwą opieką ze strony lokalnych władz oraz mieszkańców pełniły i nieprzerwanie pełnią istotną funkcję nie tylko w procesie edukacji historycznej, ale także w zbiorowej pamięci kolejnych pokoleń Polaków. Długa lista ofiar i strat jakie ponieśli mieszkańcy Częstochowy w drugim z ogólnoswiatowych konfliktów rosła nieprzerwanie od chwili wybuchu wojny, aż do momentu, w którym na ulicach miasta ustała wymiana ognia pomiędzy formacjami niemieckimi, a nacierającymi ze Wschodu pierwszymi oddziałami sowieckimi. Krótkotrwałe, ale zacięte walki stoczone na tym terenie z przeważającymi siłami wroga przez żołnierzy polskich we wrześniu 1939 roku, po których wygaśnięciu rozpoczął się realizowany przez niemieckiego okupanta planowy proces eksterminacji zamieszkujących te ziemie od pokoleń narodów polskiego oraz żydowskiego, zatrzymany dopiero w obliczu całkowitej klęski militarnej III Rzeszy, zbliżającej się do Duchowej Stolicy Polski wraz z loskotem gąsienic sowieckich wozów bojowych sprawiły, że symboliczne formy upamiętnień tych tragicznych wydarzeń w sposób trwały wpisały się w częstochowski krajobraz historyczny. Nie było by to jednak możliwe, gdyby nie narzucane zarówno odgórnie przez władze państwowe, jak i postulowane oddolnie przez lokalne społeczności inicjatywy otoczenia właściwą opieką miejsc związanych z historią Częstochowy i jej mieszkańców. Ich realizacja odbywała się przy pomocy zróżnicowanych form architektonicznych, wśród których występowały zarówno okazałe pomniki, jak i nieco skromniejsze tablice pamiątkowe, krzyże oraz upamiętnione miejsca pochówku, dzięki czemu częstochowskiemu społeczeństwu dużo łatwiej było kultywować pamięć o tragicznych wydarzeniach wśród kolejnych pokoleń. Realizowane wokół tych miejsc na przestrzeni kilku dekad zróżnicowane formy świeckiego ceremoniału rocznicowego, na który składały się: uroczyste apele, capstrzyki, lub przysięgi angażowały do udziału w nich w sposób mniej lub bardziej dobrowolny niemal wszystkie grupy społeczne i zawodowe Częstochowy. Nie wolno zapominać, że lata w jakich przystępowano do realizacji na terenie Częstochowy prac nad architektonicznymi formami upamiętnień wydarzeń z lat drugiej wojny światowej, wyróżniał nie tylko silny ładunek emocjonalny zawarty w zdecydowanej większości wznoszonych monumentów. Część opisywanych

1

obiektów była lepiej lub gorzej zakamuflowanymi propagandowymi nośnikami treści ideologicznych, które według mocodawców ich twórców miały spełniać wśród lokalnej społeczności konkretne funkcje agitacyjne. W praktyce polegało to na kreowaniu, a następnie utrwalaniu oficjalnej, mocno uproszczonej komunistycznej wizji historii. Jednym z głównych celów oficjalnej propagandy państwowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej było podkreślanie zasług wyłącznie żołnierzy sowieckich, którzy w trakcie drugiej wojny światowej wyparli zbrojnie z terytorium Polski okupanta hitlerowskiego. Niemal równolegle usiłowano przypominać o poniesionych przez naród Polski w okresie niemieckiej okupacji stratach oraz cierpieniach, które oficjalnie zakończyła dopiero zwycięska sowiecka ofensywa. Jednocześnie zakazane było poruszanie kwestii strat, jakie dla Polski i Polaków spowodowała niemniej niszczycielska działalność Związku Sowieckiego. Dla odmiany nachalne podkreślanie przez propagandę faktu uczestniczenia i wspierania działań wojennych na froncie wschodnim przez powołane pod sowieckimi auspicjami oddziały polskie było wręcz politycznie pożądane. Idea zawartego na polach bitewnych drugiej wojny światowej polsko-sowieckiego braterstwa broni, po jej zakończeniu ewoluowała w przyjaźń pomiędzy Polską Rzeczpospolitą Ludową, a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich. Fakt ten był bardzo mocno akcentowany przez propagandę nowych, polskich władz państwowych o komunistycznej proweniencji. Polscy komuniści, którzy przystąpili do walki o władzę w powojennej Polsce mogli liczyć zarówno na polityczne, jak i militarne wsparcie ze strony Józefa Stalina oraz pozostałych przywódców sowieckich. Nie powinien więc dziwić fakt, że niejednokrotnie to właśnie z ich inicjatywy przystępowano do wznoszenia monumentów, określanych jako „pomniki wdzięczności” dla Armii Czerwonej.

Ogólnopolska akcja budowy „pomników wdzięczności” swoim zasięgiem objęła również Częstochowę. Istotna rola, jaką w historii Polski i rozwoju polskiego patriotyzmu odegrało sanktuarium na Jasnej Górze sprawiło, że było ono niejednokrotnie określane mianem Duchowej Stolicy Polski. Fakt ten w połączeniu z ugruntowanym wielowiekową tradycją ośrodkiem kultu Maryjnego o międzynarodowej renomie, stanowiącym cel licznych pielgrzymek z pewnością nie ułatwiał pracy miejscowym działaczom komunistycznym oraz ich współpracownikom odpowiedzialnym za praktyczną realizację odgórnie narzucanych propagandowych wytycznych. Zarówno młodszy, jak i starsi mieszkańcy Częstochowy byli jednak stopniowo zmuszani do brania mniej lub bardziej czynnego udziału w organizowanych przez lokalne władze uroczystościach opartych na idei ścisłej współpracy z wrogo nastawionym do religii mocarstwem. O rozmiarach ideologicznej klęski poniesionej przez komunistycznych propagandystów, w tym także

koordynatorów licznych pochodów, apeli i capstrzyków świadczyły w okresie późniejszym tłumy Częstochowian spontanicznie witające papieża – Polaka, Jana Pawła II i słuchające jego nauki w trakcie papieskich pielgrzymek na Jasną Górę. Nie należy jednak zapominać, że w Częstochowie obok faworyzowanych przez władze państwowe monumentów poświęconych żołnierzom sowieckim do 1989 roku upamiętniono oraz otaczano troskliwą opieką ze strony władz miasta i lokalnego społeczeństwa miejsca uświęcone przelaną za ojczyznę krwią współrodaków, takie jak miejsca straceń ludności cywilnej, czy groby poległych w kampanii wrzesniowej żołnierzy.

Rozważania, jakie zostały podjęte na łamach niniejszej rozprawy stanowią próbę znalezienia odpowiedzi na szereg następujących pytań badawczych, a mianowicie:

1. W jaki sposób władze komunistyczne usiłowały wykorzystać propagandowo obecność na terenie Częstochowy „pomników wdzięczności” dla Armii Czerwonej dla przeciwdziałania wpływom ośrodka kultu religijnego na Jasnej Górze?
2. Czy stosunki władz kościelnych i państwowych na tle upamiętniania w przestrzeni miejskiej pamięci o wydarzeniach z lat drugiej wojny światowej był jednolite?
3. W jaki sposób wykorzystywano pomniki i miejsca upamiętnione dla celów związanych z promocją miasta w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej?
4. Czym przejawiały się formy sprzeciwu obywateli przeciwko wznoszonym monumentom?
5. Czy w lokalnych placówkach oświatowych w procesie edukacji dzieci i młodzieży były obecne treści związane z częstochowskimi miejscami pamięci o drugiej wojnie światowej?

Materiałów źródłowych w formie dokumentów, rysunków i fotografii niezbędnych w procesie powstawania niniejszej rozprawy dostarczyły wyniki kwerend przeprowadzonych w następujących archiwach krajowych:

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie;
- Archiwum Państwowe w Częstochowie;
- Archiwum Państwowe w Katowicach;
- Archiwum Państwowe w Kielach;
- Archiwum Urzędu Miasta w Częstochowie;
- Archiwa Instytutu Pamięci Narodowej.

Ponadto w trakcie prac udało się dotrzeć do interesujących i dotychczas mało znanych materiałów archiwalnych w postaci dokumentów oraz map dotyczących najnowszej historii Częstochowy opublikowanych w internecie przez Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (ros. ЦАМО). Uzupełnienie materiałów archiwalnych stanowią zebrane i utrwalone przez autora

7

relacje mieszkańców Częstochowy, naocznych świadków opisywanych wydarzeń, których istotne fragmenty wykorzystano w tekście. Ponadto wykorzystano liczne reprodukcje fotografii i rysunków zamieszczanych w lokalnej prasie, w charakterze materiału ilustracyjnego do artykułów, z których cytaty również spełniały funkcję źródeł pisanych w trakcie rozważań poświęconych obiektom stanowiącym przedmiot zainteresowania niniejszej rozprawy. O wadze niniejszej rozprawy może również świadczyć fakt wykorzystania przez autora w charakterze materiałów źródłowych jego własnych zbiorów, na które składają się pocztówki, medale i etykiety zapalczane oraz znaczki pocztowe.

Dla części z opisanych obiektów transformacja ustrojowa, jakiej uległa Polska po 1989 roku oznaczała utratę uprzywilejowanego statusu, a w dalszej kolejności trwałe wymazanie z częstochowskiego krajobrazu poprzez ich rozbiórkę. Właśnie dlatego zaistniała pilna potrzeba napisania nowego, dedykowanego wybranemu wycinkowi dziejów Częstochowy w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej opracowania, powstałego w oparciu o rozbudowany aparat naukowy, wraz z uwzględnieniem najnowszych wyników badań z wielu powiązanych ze sobą dziedzin. Niniejsza rozprawa może w znacznym stopniu ułatwić realizację powyższego postulatu, przyczyniając się do spopularyzowania bogatej historii Częstochowy. Jej warstwa tekstowa, a także starannie dobrana warstwa ilustracyjna towarzysząca narracji autorskiej może okazać się również cennym źródłem informacji dla historyków, regionalistów oraz nauczycieli, studentów i uczniów, dzięki czemu w wydatny sposób ułatwi proces edukacji historycznej młodego pokolenia.

Słowa kluczowe: Częstochowa, PRL, medal, medalierstwo, propaganda, armia sowiecka.
pomnik, czołg, socrealizm, pocztówki, druga wojna światowa.

06.10.2021r.
Mariusz Szycho